

A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai

Dolgozatunkban a permi nyelvek közös, ősspermi (= PP) kori bolgár-török (közép-bolgár = KB) jövevényszavait tárgyaljuk. WICHMANN-nal (MSFOu. 21) és másokkal szemben ősspermi kori jövevényszavaknak csak azokat tekintjük, amelyek a votjácson kívül a zürjén nyelvnek nem csupán a P (= permjác), hanem több északi nyelvjárásában is (Lu., Le., Sz., V., Pecs., I, Vm., Ud. stb.) előfordulnak. Az idetartozó szavak közül nem egy ezen a földrajzi kritériumon kívül bizonyos hangtani jegyek alapján is a legrégebbi átvételek közé sorolandó. A votjácba és a zürjén nyelv P nyelvjárásába bekerültek azonban olyan szavak is, amelyek az újabb (X. század után átvett) rétegbe tartoznak (vö. LAKÓ: FgrÉrt. 2(1934):63). Ezek közül némelyik kétségtelenül votjác közvetítéssel került a permjácba. ЛУТКИН (VFUJa. 1967: 131–42) szerint ezek szintén az ősspermi korban átvett rétegbe tartoznak. Nem fogadható el – mint látni fogjuk – РОПЕ nézete (Чуваши и их соседи, 1927, 26–8), aki szerint nem volt ősspermi–bolgár érintkezés. Az a vélemény, hogy a zürjén nyelvnek valamennyi csuvas jövevényszava közvetlen votjác, ill. (votjác →) P közvetítésű átvétel volna (RAUN: JAOS 77 (1957): 40–5) sem jogosult. Nemcsak azért nem, mert a közös (zürjén–votjác) jövevényszavak közül jó néhány olyan hangtani jegyet visel magán, ami miatt azokat feltétlenül régi (IX–X. század körüli) kölcsönzésnek kell tekintenünk, hanem azért is, mert a IX–X. század után – tehát miután a zürjénség északi csoportja a bolgár-törökök nyomására északra költözött – a zürjének és a permjácok között a nyelvi kapcsolat gyakorlatilag megszűnt, s így a csuvas jövevényszavak közvetítésére csak kivételes esetekben volt lehetőség.

Az egyeztetéseket és a belőlük adódó következtetéseket eddig több tényező tette bizonytalanná vagy vitathatóvá. Nem történt meg azoknak a PP szavaknak az elválasztása a későbbi jövevényektől, melyek biztosan még a közpermi kor idején kerültek át a KB-ból. Az eddig vizsgált anyagban igen sok olyan szó szerepelt, melyek vagy nem tartoznak a csuvas nyelv török eredetű szavai közé, vagy amelyekben kiindulópontul olyan mai csuvas alakokat vettek fel, melyek magában a mai csuvasban jövevényszavak – esetleg más török nyelvekből. Az egyetlen lehetséges kiindulópont az átadó KB hangalak belső rekonstrukciója. Természetesen ehhez a rekonstrukcióhoz a PP alakok is segítséget nyújtanak. Ezért az alábbi listába csak azokat a PP–KB egyezéseket vettük fel, amelyek 1. előfordulnak az északi zürjén anyagban, 2. ahol az átadó KB alak a török hangtörténet segítségével rekonstruálható volt, s ez a rekonstruált adat nem volt ellentmondásban a permi adatok alapján rekonstruálható PP alakkal.

Az ősermi kori bolgár-török jövevényszavak művelődéstörténeti tekintetben a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar, a szerszámok, az állami-társadalmi élet fogalomkörébe sorolhatók.

Szójegyzék

1. Z ü r j. (WUo.) V Sz. *adas* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person (vom einen Ende zum anderen) zu schneiden hat; (V auch) Ackerbeet, Strich Ackerlandes (einige Faden breit) zwischen zwei Furchen (die teils die Gräben ersetzen, teils auch die verschiedenen Saaten voneinander trennen)', (ROG.) P *adac* 'урок, пащ земли' | v o t j. (WICHM. 120) G Uf. *udis*, Sz. M *udis* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person zu schneiden hat' – PP *adas.

← KB *ādas > csuv. *utas* 'lépés, földmérték: 1/24 desjatina' (Szir. = *utām* ua.) ~ sor *adīs* '1/18 desjatina' (Verb). Vö. csuv. *ut-* 'lépni' < KB **āt-* < PT **āt-* ua. (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 81)

A PT hosszú *ā* a csuvasban korán lerövidült, mert egyébként KB *īadas > csuv. *yutas* alakot várnánk. A *t* > *d* fejlődés az *āt-* ige képzett alakjaiban igen régi. Az ide tartozó *adaq* 'láb', tkp. 'lépő' szóban a *-d-* úgy viselkedik, mint az eredeti *-d-*, így pl. a csuvasban *ura* 'láb' lett (vö. oszm. stb. *ayaq*, tö. → mong. *aday* 'vaminek a vége'). Egy másik képzett alakban a *-d-* megőrződött minden olyan nyelvjárásban, ahol az eredeti *-d-* hangból *-y-*, *-z-*, *-r-* stb. lett: tkm. *ādīm*, tat. *adīm*, bask. *adīm*, csuv. *utām* 'lépés'. A mai csuvasban minden intervokalikus helyzetben levő zárhang vagy zöngétlen média, vagy hosszú zöngétlen fortis. RÄSÄNEN (EtymWb. 31) és nyomában E. ITKONEN (FUF 38: 267) a csuvas és sor adathoz tévesen kapcsolja a turkesztáni és lobnori *atiz* 'öntözött földdarab' szót, mely már egy Talasz-völgyi rovásírásos emléken és KÄSGARÍNÁL is megvan. A szóvégi *-s* nem mehet vissza egy korábbi *z-re*, mert a csuvasban *-r* megfelelést várnánk (vö. mong. *atar*). Ha a szó eredeti csuvas szó, úgy a szóvégi *-s* participium az *at-* 'lépni' szóból.

WICHMANN: MSFOu. 21: 120; UOTILA: MSFOu. 65: 174; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 170, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 148; ESzK-

2. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Lu. I Ud. P *ban* 'rechte Seite, Vorderseite (V Sz. Lu. P), rechte Seite des Zeuges (Sz. Ud.); Wange (VU I), Gesicht (V I); Birkenrinde zu Bastschuhen (P)', (GEN.) KP *ban* 'Birkenrinde (zu Schuhen), (LYTK.) щека, лицевая сторона | v o t j. (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65: 237) Uf. MU J M *baŋ*, G *bam*, B *ban* 'Wange, Gesicht, Seite, Fläche', (MUNK.) Sz. *bam*, K *baŋ* ua. – PP *baŋ.

← KB *bāŋ ~ *beŋ > csuv. *min* 'vörös arcszín(ű) (Szir., Asm.)' ~ PT *bāŋ* 'arc, arcszín' (RÄSÄNEN, EtymWb. 70).

A mai csuvas alak közvetlenül egy zárt *e* vokalizmusú szóra megy vissza. A permi szavak KB *bāŋ alakból származnak.

RÄSÄNEN: FUF 23: 103; LYTKIN, IsztVok. 163, VFUJa. 1967: 132; ESzK.

3. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *čarla*, P *čarva* 'Sichel', (GEN.) KP *čarla*, *čarla* ua. | v o t j. (WICHM. 102) G M J MU Uf. *šurlo*, (MUNK.) Sz. K *šurlo* ua. – PP *čarla ~ *šarla.

← KB *čarla ~ *šarla (< ÓB *čarlaj ~ *šarlaj* → m. *sarló*) > csuv. *šurla* 'sarló' (Szir).

A zürjén szó a KB *čarla, a votják viszont a KB *šarla alak átvétele.

A szó ismeretlen a többi török nyelvben. RÄSÄNEN (EtymWb. 99–100) etimológiája, mely szavunkat egy *čar 'fenőkő' szóból eredeztette, jelentés-tanilag aligha fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 102; UOTILA: MSFOu. 65: 30; LAKÓ: FgrÉrt. 2:26; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 134; ESzK.

4. Zürj. (WUo.) Le., (SzrSzlK), (WIED.) P Lu. enir, (Uot.: MSFOu. 65: 240) PK enir 'Sattel' | v o t j. (WICHM. 55) Uf. J M Sz G. ener, MU, (MUNK.) K ener ua. — PP *inēr > *enēr.

← KB *inär > csuv. ener, yener 'nyereg' (Szir.) ~ PT inir.

A KB *i az őspemiben a második szótagbéli *ä asszimiláló hatására *ε-re változott (E. ITKONEN: FUF 38: 271). A szó csak a déli zürjénben ismeretes, ezért könnyen lehetséges, hogy a jövevényszóknak valamivel fiatalabb rétegébe tartozik, ill. némi valószínűséggel azzal is számolhatunk, hogy a zürjén (Lu. Le.) szó permják közvetítéssel a votjából származik.

JOKI (MSFOu. 103: 142) és RÄSÄNEN (EtymWb. 166) szerint a szó mongol jövevény a törökben. A szó yanggirčay (< inggirčay) formában, tehát kicsinyítő képzővel valóban megvan a mongolban. A mongol -čay azonban török eredetű, s az alapszó is csak a törökben van meg (vö. jakut inir, igir 'nyereg'). A mongolok természetesen szerepet játszhattak a szó elterjesztésében, a KB szó azonban kronológiai okok miatt sem lehet mongol eredetű.¹ Mint ezt RÄSÄNEN (i. h.) helyesen megjegyzi, a szó (közvetlenül) nem függ össze a PT ädar 'nyereg' szóval (vö. tat. eyär stb.).

WICHMANN: MSFOu. 21: 55; UOTILA: MSFOu. 65: 240; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 156, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 104; ESzK.

5. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. gob 'Pilz (AV: eßbar), (V auch) красный гриб, (?) Espenschwamm (Boletus aurantiacus)', (SzrSzlK) FSz. gob 'обабок, гриб' | v o t j. (WICHM. 57) G M J gubi, MU gibi, Uf. gibi, (MUNK.) Sz. gubi, K gibe 'Schwamm, Pilz'. — PP *gombi.

← KB gümbä ← szl. go_ba (KB → tat. bask. *gümbä > gömbä) > csuv. kampa, kömpa, kampo 'gomba' (Szir., Asm.).

A KB. *ü a permi nyelvekben a szókezdő g- hatására velarizálódott, a szóvégi ä hatására pedig nyiltabbá vált: *q (E. ITKONEN: FUF 38: 269). A votj. MU gibi, Uf. gibi K gibe (< *gibi) első szótagbéli i-je a főhangsúlyos második szótagi i/ę hanghoz való hasonulás eredménye.

A szláv szó a X. századi szláv denalizáció előtt került a KB-be, szókezdője a KB-ben megőrizte zöngéességét.

WICHMANN: MSFOu. 21: 57; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 246; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 35, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 109; ESzK.

6. Zürj. (LYTK., Drevn. 132) ózürj. kan 'царь', kanalan 'царствование', (WIED.) kan 'Kaiser, König', kanalni, kanavni 'regieren' | v o t j. (WICHM. 80)

¹ A mongolok a XIII. sz. 30-as éveinek közepén érkeznek a Volga vidékére. A kipesak inirčay (CC, kirg., kazk., bask., tat. → alt., tel., hak.; csuv.; votj., kam.) azért sem lehet mongol eredetű, mert egy mongol -čay végződésnek a törökben -čay felel meg, de egy török -čay végződés a mongolban szabályosan -čay lesz.

G J MU *kun*, (MUNK.) Sz. K *kun* 'Fürst, Regent, König' – PP *kan.
← KB *χân* > csuv. *χun* 'kán, herceg' (Szir.) ~ PT *qan*.

A törökségi szónak van hosszú vokálisú (*qān*) és kétszótagú (*qayan*) változata is. Ezek összefüggése bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy igen korán feltűnik a rövid vokálisú alak is. A csuv. *χun* nem mehet közvetlenül vissza egy *χân* alakra, mert a *qā-* szótag a csuvasban szabályosan *yu-* lett: PT *qāl-* 'maradni' > csuv. **iāl-* > *iāyul-*, PT *qān* 'vér' > csuv. *iān > *yun*, PT *qār* 'hó' > csuv. *iār > *yur*. Néhány szóban a PT *qā* szótag folytatásaképpen a mai csuvasban *χu-*-t találunk: PT *qāzyan* 'üst' > csuv. *χuran*, PT *qāz* 'liba' > csuv. *χur*. Ezekben azonban a hosszú *ā* igen korán megrövidült, még mielőtt a *q* > *χ* lett volna. Így a KB-ben akkor is *χân* alakot kell feltételeznünk, ha ez végső fokon egy hosszú vokálisú *qān* formára megy vissza.

WICHMANN: MSFOu. 21: 80; RAUN: JAOS 1957: 43; UOTILA, SyrjChr. 90; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 155; ESzK.

7. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. *karta*, P *karta*: 'Pferde- und Kuhstall im Erdgeschoß des Gebäudes (V), Kuhstall (Sz.), Viehstall (Pecs.), Viehstall nebst dem Haus (Lu.), Kuhhof (Le.), Viehstall, Viehhof (mit Dach und Wänden) (Ud.), Hof (P)', (GEN.) KP *kerta*: 'Hof'. – PP *karta.

← KB *kärtä (→ tat. *kärtä > *kirtä*, bask. *kärtä*) > csuv. *karta* 'sövény, kert, udvar' (Szir.).

A zürjén szó ózürj. és I. Lu. AV 'дом, хозяйство' jelentése talán finnségi (karjalai-vepsze, vö. finn *kartano* 'Hof, Gutshof') hatásra keletkezhetett (ESzK).

A csuvas szó levezethető egy csuv. *kar-* (< **kär-*) 'elkerít, kifeszít, sátort ver stb.' igéből, melynek a *kärtä -*tä* deverbális nomenképzővel ellátott fejleménye (vö. *jarta* 'gyertya').² Ugyanennek az igei tőnek származéka a tör. *kärmän*, csuv. *karman* 'erőd' szó. A szó ismeretes számos kaukázusi nyelvben (vö. gruz *karta*, megrél *karta*, oszét *kaert*, csecsen *kert*, ingrél *kärt*, örm. *kert*, vö. ABAEV, EtimSzl. I. 587), és több finnugor nyelvben is (mordE *kardo*, mordM *karda*; osztj. *karta*, *kartaŋ*, *kärtäŋ*, vog. *kärta* < zürj.). Ugyanakkor hasonló hangalakú és azonos jelentésű szavakkal találkozunk a magyarban (*kert*), az indoeurópai nyelvekben (gót *garda*, ófríz *garde*, ósláv *ogradb* 'kert', gorod 'város', gör. *χορτος*, lat. *hortus*, sőt hettita *gurtas*, vö. POKORNY, 442–44). Bár a magyar szónak van kifogástalan finnugor, a csuvasnak török, az IE szavaknak IE etimológiája, kérdés, hogy vajon nem egy ősi vándorló műveltségsszóval állunk-e szemben, mely azután beilleszkedett az egyes nyelvek rendszerébe? Ennek gazdaságtörténeti hátterét a nomád kertés település adhatta. A mordvin, a zürjén és a volgai kipszak adatok biztosan csuvas eredetűek.

WICHMANN: MSFOu. 21: 69; UOTILA, SyrjChr. 91; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN: VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 107; ESzK.

8. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. P *keč* 'Hase' | v o t j. (WICHM. 73) Uf. *keč*, M J *keč* 'Ziege', Uf. *lud-keč*, M J *lud-keč*, G *keč*, *lud-keč* 'Hase', (MUNK.) Sz. K *keč* 'Ziege (Sz.), Hase (K)'. – PP *keč.

² A *-ta* képző ritka a törökségben, a csuvasban gyakoribb, de itt sem produktív és funkciója nem világos, vö. *kēvente* 'hordó rúd, szapulófa' < *kūbe-* 'szapul', *urata* 'tartó rúd' < *ura* 'láb', *irata* 'lóca szélső gerendája' < *ira* 'horony' és *šurta* 'gyertya' (I. Mat. po gramm. sovr. čuv. jaz. 1: 54) és N° 10.

← KB *käči (→ tat. *käjä*, tat. nyj. *käzü* 'kecskelábú állvány fafűrészeléshez', *käšäkä* 'kampósbot labdajátékhoz'). (A csuv. *kača*, *kačaka*, *kačak* 'kecske, kampósbot, görbe végű bot játékhoz', Asm., Szir jövevényszó., ~ PT *keči* (RÄSÄNEN, EtymWb. 246).

A KB *ä-t a rákövetkező jésített affrikáta hatására az őspermiben *ε-vel helyettesítették (E. ITKONEN: FUF 38: 270).

A tat. *käjä* viszonylag kései jövevényszó az *ä* miatt, eredeti szóban az első szótagban *-i*-t várnánk. A tat. *käšäkä* *-š-* hangja egy KB *-š-* hangot tükröz. Tehát a szó a csuvas nyelv eredeti szókincsében is megvolt. A csuvas szó azért jövevényszó, mert a *č* a csuvasban szabályosan *-š-*-lett volna. A PT *keči*, *kečike* aligha választható el az azonos jelentésű PT *ečki* szótól, s mindkettő valószínűleg hangutánzó jellegű.

Feltűnő a votj. *lud-keč* 'nyúl', tkp. 'réti kecske' és a csuvas *mulkač*, *mukač* 'nyúl' párhuzama. JEGOROV valószínűtlen nézetét l. EtimSzl. 135.

WICHMANN: MSFOu. 21: 73; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 38, 50: 93; UOTILA: MSFOu. 65: 152, SyrjChr. 94; LAKÓ: Fgr Ért. 2: 55; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 155, VFUJa. 1967: 133; ESzK.

9. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. P *kis* 'Weberkamm', (GEN.) KP *kis* ua. | votj. (WICHM. 74) Uf. MU J M G *kis*, (MUNK.) Sz. K *kis* [o: *kis*], *kis* 'Weberkamm, Weberblatt'. — PP *kis.

← KB *χis* (< *qilč) > csuv. *χēs* 'takácsborda, gereben' (Szir.) ~ PT *qilč* (RÄSÄNEN, EtymWb. 263).

WICHMANN: MSFOu. 21: 74; UOTILA, SyrjChr. 94; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 180, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 153; ESzK.

10. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Ud. *kolta*, I *kolta*, P *kolta* 'Garbe', (SzrSZIK) FSz. *kolta* 'CHOH' | votj. (WICHM. 79) G J M U Uf. *kulto*, M *kulto*, (MUNK.) Sz. *kulto*, K *kulto* ua. — PP *kolta.

← KB *kältä > csuv. *költe*, *kelle* 'kéve' (ASM., SZIR.) ~ PT *külte* < *kül*- 'összekötni' (RÄSÄNEN, EtymWb. 308).

A csuv. *ü a permi nyelvekben a szókezdő *k* hatására velarizálódott, a szóvégi *ä hatására pedig kissé nyíltabbá vált: *ϕ (E. ITKONEN: FUF 38: 269).

Bár a török igei *tö* vokálisa a törökben hosszú volt (vö. pl. tkm. *güil-*), a belőle képzett névszó vokálisa rövid lett (vö. tkm. *külte*).

WICHMANN: MSFOu. 21: 79; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 26; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 47, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 110; ESzK.

11. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P *kud*, I *kud* 'runde Schachtel aus dünnen Espenscheiben (in größeren hält man z. B. Wäsche, in kleineren z. B. Mehl) (V Sz. Lu.), runder Korb aus dünner Espenscheibe (es gibt größere und kleinere) (AV), Korb (für Reisekost) aus Birkenrinde od. Wurzeln (Pecs.), Korb überhaupt (aus Spänen) (Le.), Korb, Schachtel, Kasten (Ud.), Korb aus Rinde (P I)', (GEN.) KP *kud* 'Korb' | votj. (WICHM. 76) G *kudī* '(Saat) Korb', *kudī* 'Korb von Rinde', M MU *kudj* 'id., Schachtel', Uf. *keđi* 'kleine Schachtel von Rinde', (MUNK.) Sz. *kudj*, K *kudej* 'eine Art kleiner Korb' — PP *kundj.

← KB *χundī ~ PT *qomdī (vö. még mong. *qobdu*) (RÄSÄNEN, EtymWb. 279).

A *komtä, kunta, komät, kontäk, kuntäk* 'kéregkosár' alakok a csuvasban jövevényszavak, egy eredeti *q*-ból ugyanis *χ*- lett volna. A török szó csak az északi török nyelvekből ismeretes (tat. nyj. *qumta, qunta*, bask. *qumta*, tatTob. *kunta*, sor, hak. *komdi, xomdi*, alt. *komda*, kyz. *xomdi*).

A zürjén ragos alakokban jelentkező *j* (*kudjjs* 'aus dem Korb') másodlagos.

WICHMANN: MSFOu. 21: 76; UOTILA: MSFOu. 65: 275, SyrjChr. 104; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 13; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 206, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 111; ESzK.

12. V o t j. (ISZL.) *J kudjri, izzi k.* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)', (MUNK.) *M kudjro: miji k. šuba* 'mit Biber gebrämter Pelz'. – PP **kundjri(i)*.
← KB *χundir-i (< *qumdur) > csuv. *χöntör, χántär* 'hód, hódprém, hódprémszegély' (SZIR., ASM.) ~ PT *qumduz* (RÄSÄNEN, EtymWb. 301).

A votj. *kudjri* -i-je a KB birtokos személyjellel azonos (másképpen WICHMANN: i. h. 34), és olyanfajta összetételekből önállósodott mint a mai csuvas *kērēk χántärē* 'a bunda szegélye'. A votj. *kudjro* (az -o melléknévképző) képviseli a csuvasból átkerült birtokos személyjel nélküli *kudjri alakot.

WICHMANN: MSFOu. 21: 77; FEDOTOV 2: 152.

13. Z ü r j. (WIED.) *kuže* 'Waldgeist', (WUo.) Pecs. *kuže* ua., (SzfSzlK, KRSzl.) *kuž* 'леший, черт' | v o t j. (WICHM. 86) *G Uf. kužo, M J MU kužo* 'Wirt, Hausherr, (Uf. auch) Besitzer, (G auch) Kaufmann', (MUNK.) Sz. *kužo, M kužo, K kužo* 'Herr, Eigentümer, Herrschaft; (K.) Geist, Schutzgeist, Gottheit'. – PP *kuža.

← KB *χuja ~ *χuja (← perzsa *χwaja* > csuv. *χusa* 'gazda, úr' (SZIR). (RÄSÄNEN, EtymWb. 161, 274). A kettős megfelelésről l. alább (292. l.).

A zürj. *kuž* a PP *kuža alapján várható zürj. *kuža alakból elvonással keletkezett; a szóvégi *a*-t képzőnek tekintették. A zürj. *kuže* (> *kuže*) -e/-e eleme egysz. l. sz. birtokos személyjellel keletkezett vocativusrag. Az eredeti *š, ž* affrikáta a votják nyelv Sz. és M nyelvjárásában megőrződött, a többi nyelvjárásban és a zürjénben *š* > *ž* hangváltozás történt (vö. UOTILA: MSFOu. 65: 168). A zürj. *kuž, kuže* 'Waldgeist' szónak a *kuž* 'lang' szóból való származtatása (BEKE: NyK LIX, 197) jelentéstanilag nem fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 86; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 27; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 207, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 157.

14. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 153) *шупое* [o: *šir-is* v. *šyr-is*] 'свинец' -- PP *šir v. *šyr.

← KB *šir (< *šer*). KB → mord. E. *šerä, M serä* 'Kupfer, Messing' ~ PT *yez* (RÄSÄNEN, EtymWb. 199). A csuvas *yēs, yās* 'sárgaréz' (SZIR., ASM.) kései jövevényszó.

Az utótag (-is) azonos az *eziš* 'Silber', *oziš* 'Zinn' fémnevek -is elemével (l. MSzFE *ezüst* alatt).

LYTKIN: VFUJa. 1967: 134; FEDOTOV 2, 133.

15. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 144) ózürj. *šil* 'бурный, буря', (SzfSzlK) Vm. I *šil, AV šiv* 'буря, сильный ветер', (WUo.) VL *šila* 'morscher Baum', (FOKOS – FUCHS) V Le. *šila* 'vom Alter umgestürzter Baum (V), Windbruch (Le.)' | v o t j. (WICHM. 99) *šil*: G M *šil-tel, J šil-töv, MU šil-dau* 'Sturm, heftiger

Sturmwind', Uf. *šil-pari* 'Windteufel, Wirbelwind', (MUNK.) Sz. *šil* (Gavr. *šel*): *šil-tól*, *šel-tól*, K M *šil-dau* 'starker Wind, Sturmwind'. — PP *šil (és talán: *šil).

← KB *šēl, *šil, ? *šil* (< *jel) > csuv. *šil* 'szél' (SZIR.) ~ PT *yel* (RÄSÄNEN, EtymWb. 195).

A votj. *šil* PP *šil alakból is megmagyarázható: *šil > *šil > *šil*. A votj. *šel* KB *šēl átadó alakra utal. A PP *šil* miatt kénytelenek vagyunk KB *šil* alakkal is számolni. Egyébként palatális hangrendű szavak velarizálódása a csuvasban nem ritka jelenség.³

WICHMANN: MSFOu. 21: 99; UOTILA: JSFOu. 52/5: 1; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 196, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 133; ESzK.

16. Z ü r j. (WUo.) V *šuri*, P *šuri* 'Weberspule, Spulrolle', (SzrSzlK) FV Szkr. KSz. *šuri* 'цевка, шпулька (для наматывания пряжи)', (GEN.) KP *šuri* 'Spule' | v o t j. (WICHM. 98) G Uf. *šerī*, M MU *šerī*, (MUNK.) Sz. *šēri* [o: *šerī*], K *šire* 'Weberspule, Spulrolle'. — PP *šuri (zürij.), *šōri (votj.).

← KB *šūrū ~ *šūre (→ tat., bask. *šüre*) > csuv. *šērē*, *šōrō* 'cséve, orsó' (ASM., SZIR.) (RÄSÄNEN, EtymWb. 214).

Ha a KB szó etimológiailag azonos a csuvas *šērē*, *šōrō* 'gyűrű' szóval, akkor egy korábbi *šūrūk ~ PT *yūzūk* alakra megy vissza. Az osztj. KoP *tir*, egy TJ, TC *tšūr*, KU, P, VN *šēr*, LU *šera* (STEINITZ, ALH XV, 89–91) és a szibériai tat. *cür* végső fokon szintén bolgár-török eredetűek.

A KB első szótagi *ū-t az őspermiben egyrészt *u*-val, másrészt *ō hanggal helyettesítették. A votjában (*ō >) *e > *e* hangváltozás történt a szókezdő jésített *š*- hatására. A zürij. -i megmaradása szokatlan, a zürijénben *šur alakot várnánk (erről l. később).

WICHMANN: MSFOu. 21: 98; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 63; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 225, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 132; ESzK.

17. Z ü r j. (SzrSzlK) Vm. I Szkr. Ud. *tīlim*, FV *tīlim* 'прядь из пеньки (привитье драгты)'. — PP *tīlim.

← KB *tīlim (→ tat. nyj. *tīlim* 'női hajfonatdísz') ~ PT *tuḷiṅ* (RÄSÄNEN, EtymWb. 498).

A mai csuvas *tōlōm*, *tālām* 'gyapjúcsomó' adatok egy része *tuḷiṅ alakra megy vissza (vö. KÁSG. *tuluṅ*, *tulun*). A tat. *tolim*, bask. *tolom*, kzk. *tulum*, kirg. *tulum* 'hajfonat' alakok talán régi bolgár jövevényszavak szemben az eredeti szóvéget őrző oszm. *tulun*, alt. *tuluṅ* stb. alakokkal. Az első szótag -i-je regresszív asszimiláció eredménye.

LYTKIN: VFUJa. 1967: 135; FEDOTOV 2: 138.

18. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. I Ud. P *tuš* 'Korn, Samen (V Sz. Pecs. I Ud. P); Erbse (Pecs.); Zedernuß (Pecs.); Beere (Sz. Ud. P); Kern (V); männliches Glied (V)', (GEN.) KP *tuš* 'Korn, Kern, Graupen' | v o t j.: (WICHM. 108)

³ A régi BT *ä* a csuvasban szabályosan *a* lett (l. a 7. jegyzetet), az *ä*-tagú diftongusok (*üä* < *ö*) is mélyhangúakká váltak (*kävak* < *kök* 'kék'). Egyes esetekben ezt a fejlődést követte a rövid *ö* is (*vākär* < *öküz* 'ökör'). A veláris *i* egy palatális *i-n* át *é*-vé fejlődött vagy *ä*-vá redukálódott. Ez utóbbi fejlődésbe bekapcsolódott néhány eredetileg magashangú *i*-t tartalmazó szó is (pl. *šāna* 'szunyog' < *šinek*).

G *tîş* 'Samen, Saatkorn', M *tîş* Uf. *tiş* 'Korn', J *tîş* 'Samen, Korn, Kern', (MUNK.) Sz. *tîş*, K *tiş* 'Korn, Saatkorn'. — PP *tuş.

← KB *tûş (< *tulč) ~ PT *tûš* (RÄSÄNEN, EtymWb. 507).

A votjában sporadikus *u > *i* — az *s* előtt (Uf. K) *i* > *i* — hangváltozás történt.

A csuv. *tôš*, *těš* tatár jövevényszó a szóvégi -*š* miatt. A köztörök *š* ~ csuvas *s* megfelelésről l. 290–292 l.

WICHMANN: MSFOu. 21: 108; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 222; ESzK.

19. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *vošti-*, I *vošti-*, Ud. *vešti-*, P *oš-*, *ošti-* 'öffnen, aufmachen', (SztSzlK) FSz. *ošti-* ua., (GEN.) KP *ušt-* ua., (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. *vošši-*, AV *vošš-*, I *vošši-*, Ud. *vešši-*, P *ošši-* 'sich öffnen, aufgehen' | v o t j. (WICHM. 126) G *ušt-*, Sz. M J MU *ušt-*, Uf. *ušt-* 'öffnen, aufmachen', G *ušjal-* 'öfter öffnen'. — PP **qč-*.

← KB **áč-* > csuv. *uš-* 'kinyitni' ~ PT *ač-* (RÄSÄNEN, EtymWb. 3).

A zürj. — votj. -*tj-* műveltető, a zürj. -*ši-* visszaható, a votj. -*jal-* gyakorisító képző. A permi nyelvekben a *t* előtt dezaffrikálódás (*-*č-* > -*š-*) történt.

WICHMANN: MSFOu. 21: 126; UOTILA: MSFOu. 65: 58, SyrjChr. 183; LYTKIN, IsztVok. 34; FEDOTOV 2: 148; ESzK.

Hangtani következtetések

M á s s a l h a n g z ó k

I. Z á r h a n g o k

PT *k-* > KB *χ-* (> csuv. *χ-*) → PP *k-* (6, 9, 11, 12, 13). A PP-ben *χ* nem volt, ezért ezt *k*-val helyettesítették. Világosan látható ez a perzsa eredetű *χοја* szónál, ahol eredetileg is *χ-* volt, s a PP itt is *k*-val helyettesített (vö. még ar. *harj* → csuv. → votj. *körš*, *kerš* 'adó'). Az egyes bolgár-török nyelvjárásokban a *k* > *χ* fejlődés valószínűleg nem egyidőben zajlott le. Mindenesetre a kazár nyelvben a X. században már *χ*-t találunk: *χaγanos* (Konst. Porph.), *χazaroi* (Istakhri, Ibn Fadlan), *χapubaliq* (Ibn Rusta, vö. LIGETI megjegyzéseit GOMBOCZ, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink, Bp. 1960, 23). A magyar nyelv olyan honfoglalás előtti jövevényszavai mint pl. *homok* (~ tö. *qumaq*) nem szükségszerűen a magyar *k* > *χ* > *h* fejlődés megindulása előtti időből valók, lehetnek egy török *χ-* átvételei is egy olyan nyelvjárásból és időből, ahol és amikor a PT *q-* már *χ-* lett. A XIII–XIV. századi volgai bolgár feliratokban már mindenütt *χ*-t találunk: *χirχ* 'negyven', *χir* 'leány', *χirχum* 'szolgáló' stb.

PT ? -*k*, ? -*g* > KB -*∅* (< -*u* < -*γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (3)

PT *k-* > KB *k-* (> csuv. *k-*) → PP *k* (7, 8, 10)

PT -*k* > KB -*∅* (< *u* < *γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (16)

PT *t-* > KB *t-* (> csuv. *t-*) → PP *t-* (17, 18)

PT -*rt-* > KB -*rt-* (> csuv. -*rd-*) → PP -*rt-* (7)

PT -*lt-* > KB -*lt-* (> csuv. -*ld-*) → PP -*lt-* (10)

PT -*t-* > KB -*d-* (> csuv. -*d-*) → PP -*d-* (1). A -*t-* zöngésedése ebben a szóban másodlagos.

PT *b-* > KB *b-* (> csuv. *p-*) → PP *b-* (?)

A PT *b-* a mai csuvasban részben a *k-* és *t-*hez való rendszertani illeszkedés, részben a környező finnugor nyelvek hatása alatt *p-* lett. Ugyanakkor a már a PT-ben bizonyos helyzetben megindult *b > m* fejlődés a BT hangtörténetben tovább folytatódott, és bizonyos szavakban (így például nazális előtt a *bäŋ* szóban) *m* lett. A PP *b-* megfelelés arra mutat hogy a *b > p* fejlődés a KB korszakban még nem érte el a *p-* fokot.

A zöngés szókezdő gutturálisok és a dentális (*g-*, *γ-*, *d-*) megléte a PT-ben vitatott kérdés. Az mindenestre biztosnak látszik, hogy a BT néhány nyelvjárásában volt zöngés szókezdő. Erre utalnak az olyan párhuzamok, mint a török *tüş* szóval egyeztethető mongol *düli* és magyar *dél*, melyek egyaránt BT jövevényszavak. Ezek azonban szórványos és nyelvjárási alakok lehetnek, amit a következő típusok mutatnak: PT *küzen* ~ m. *gövény*, de mong. *kürene*, illetve PT *köşek* ~ m. *kölyök*, de mong. *gölige*. Az a tény, hogy a PP és a volgai kipszak nyelvek a KB **gümbä* szót zöngés szókezdővel vették át arra mutat, hogy a KB-ben is volt bizonyos esetekben zöngés szókezdő.

A KB *-mb-*, *-nd-* a permi nyelvekben denazalizálódott: *b, d* (l. alább). Az idetartozó KB jövevényszavak fontos kritériumul szolgálnak a permi denazalizáció (PU PFU *mp, nt, ŋk > P b, d, g*) korának a meghatározásához. Ismeretes, hogy a permi népek szétválása a zürjenség elődeinek fokozatos északra húzódásával a IX–X. század táján történt meg. Ennek alapján a bolgár-török–permi érintkezések és a permi denazalizáció felső határát a IX–X. század körüli időre tehetjük (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 25, 58, 76–7, 129, 139, RÉDEI: ALH 19: 329–30). A votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak már megőrizték a nazális – zárhang-kapcsolatot (WICHMANN: i. m. 25, 57, 107, 128).

2. N a z á l i s o k

A PT-ben szókezdő helyzetben a nazálisok közül csak az *n-* volt meg, ez azonban már az PB korban *ŋ*-vé fejlődött. Mint láttuk másodlagos *m-* alakult ki eredeti *b*-ből (*bäŋ > csuv. min*).

PT *-md-* > KB *-nd-* (> csuv. *-nd-*) → PP *nd* (> zürj. – votj. *d*) (11, 12)

(or. *-mb-* →) KB *-mb-* (> csuv. *-mb-*) → PP *mb* (> zürj. – votj. *b*) (5)

PT *-n* > KB *-n* (> csuv. *-n*) > PP *-n* (6)

PT *-ŋ, -ŋ-* > KB *ŋ* (> csuv. *n, m*) → PP *ŋ* (2, 4)

PT *-ŋ* > KB *-m* (> csuv. *n, m*) → PP *-m* (17).

A BT-ben van egy igen régi *n ~ m* váltakozás, melybe az eredeti nazálisveláris *ŋ* is belépett. Erre utal a mong. *simayul* ~ tör. *sinek* 'szünyög', mong. *kömlüdüрге* 'szügyelő' ~ tör. *köŋül* 'szív', mong. *tomuyun* 'meghülés' ~ tör. *ton* 'fagy', a m. *szám* ~ tör. *san*, m. *gyom* ~ tör. *yon*, a volgai feliratokban a *χirχum* 'rabnő' ~ tör. *qirqin* alakok és a mai csuvas nyelvjárási váltakozásoknak olyan esetei mint: *iltän, iltäm* 'arany' ~ tör. *altun, pürsän, pürsäm* 'bársony' ~ tör. *barčun* stb. Ez a jelenség az egészen fiatal tatár jövevényszavakban is megfigyelhető: tat. *yakin* 'körülbelül, közel' → csuv. *yaxän, yaxäm*, tör. *yaniş* 'hiba' → csuv. *yänäş, yumaş*, tör. *özen* 'vízmosás' → csuv. *vasan, vasam* stb.⁴ Ebbe a jelenségkörbe tartozik a PT *tulin* ~ KB *tülim* szövége is.

⁴ Másképpen BENZING, Fundamenta I, 713, DOERFER, UAJb 39: 53–70. Fontos új szempontokat tartalmaz LEVITSKAJA cikke: Voprosy dialektologii tjurkskich jazykov, 4: 182–185.

A PP * η > zürj. $n, \acute{n}, m$, votj. $\eta, n, \acute{n}, m$ hangváltozás (1, 2, 4) a bolgár-török jövevényszavak átvétele után – valószínűleg a permi nyelvek önálló élete folyamán – zajlott le. A PP *- η -nek viszonylag kései – esetleg nyelvjárási szinten való – továbbéléséről a zürjében l. STEINITZ: ALH 12: 249. Az * η > n változásban a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak is részt vettek (l. WICHMANN: i. m. 20–1).

3. Likvidák, tremulánsok

A PT-ben likvidák és tremulánsok szókezdő helyzetben nem fordultak elő. Egyéb helyzetekben:

PT $-l$ > KB $-l$ (> csuv. $-l$) → PP l (15)

PT $-l$ > KB $-l$ (> csuv. $-l$) → PP $-l$ (17)

PT $-lt-$ > KB $-lt-$ (> csuv. $-ld-$) → PP $-lt-$ (10)

PT $-rl-$ > KB $-rl-$ (> csuv. $-rl-$) → PP $-rl-$ (3)

PT $-lč$ (< $lVč$) > KB $-š$ (> csuv. $-š$) → PP $š$ (9).

A PT $-l$ -nek az $-lč$ - hangkapcsolatban való eltűnése az l spirantizálódásán keresztül zajlott le, vö. PT $ölč$ 'mérni' > csuv. $viš$ -, PT $belčēn$ 'szamárbogáncs' > csuv. $pišen$, PT $qilč$ 'kard' > csuv. $xěš$ (< * $qilč$). Az $-l$ spirantizálódásának nyomai kimutathatók a mai csuvas nyelvjárásokban: PT $külčēn$ 'kölesön' > csuv. $kivšen$, $küšen$, PT $altun$ 'arany' > csuv. $ivtān$, $iltān$, PT $alqan$ - 'átkoz' > csuv. $ivχan$ -, $ilyan$ -, PT $yulči$ 'haj' (vö. KÁSG. $yulič$ 'kecskeször') > csuv. * $ševši$ > $šüs$ 'haj' stb. A PP $š$ a KB $χš$ esetében már az $-l$ eltűnését mutatja.

4. Spiránsok

PT $-s$ > KB $-s$ (> csuv. $-s$) → PP $-s$ (1)

Mint erre fentebb már utaltunk, ebben a szóban nincs okunk feltételezni egy eredeti $-z$ szóvéget, ugyanis ez a csuvasban szabályosan $-r$ lett volna. Azt természetesen nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ez a szó a KB-ban már régen meglevő jövevényszó, a KB–PP viszony szempontjából azonban ez közömbös.

A PT z -vel szemben $-r$ -et találunk a $χundiri$, $šir$ és valószínűleg a $šürü$ szavakban. Ez a jólismert csuvas rotacizmus.

PT $-š$ > $-lč$ > KB $-š$ (> csuv. $-š$) → PP $š$ (18)

A PT $-š$ -nek a csuvasban két megfelelése van $-l$ és $-š$. Az első megfelelés jól ismert, az $-š$ megfelelés azonban olyan gyakori és olyan sok régi szóban mutatható ki, hogy ezeket az eseteket aligha tekinthetjük jövevényszavaknak, pl. PT $bāš$ 'fej' ~ csuv. $puš$, PT $yemiš$ 'gyümölcs' ~ csuv. $šiměš$, PT $iš$ 'dolog' ~ csuv. $ěš$, PT $yašim$ 'villám' ~ csuv. $šišēm$, PT $garši$ 'szemben' ~ csuv. $χirěš$, PT $uruš$ 'harc' ~ csuv. $vāršā$, PT $ašla-$ 'köpülni' ~ csuv. $ušla-$ stb. A jelenségre már POPPE felfigyelt (Dokl. Ross. AN 1924, 43–44), egyes esetekben RAMSTEDT is utalt a csuvas $š$ megfelelések $-lč$ - eredetére (MSFOu. 104: 109). ŠČERBAK (Sravn. fon. tjurkskich jazykov, 1970, 86, 163) a csuvas $š$ megfeleléseket részben azzal magyarázza, hogy az eredeti $š$ itt rövid magánhangzó után állt, részben ezeket jövevényszavaknak tartja. DOERFER (OLZ 66 (1971): 337–339) ezt joggal nem fogadja el, ugyanis a csuvasban az $-l$ eredeti rövid magánhangzók előtt is előfordul (pl. PT $qiš$ 'tél' ~ csuv. $χěl$), ehhez hozzá-

tehetjük, hogy viszont *-š* hosszú magánhangzó után is előfordul (vö. PT *iš* fentebb). Többen sikertelenül morfonológiai megoldással kísérleteztek.⁵

A köztörök *š* ~ csuv. *l*, *ś* megfelelést csak úgy magyarázhatjuk, ha mindkét esetben egy *-lč-*ből indulunk ki. Az egyik esetben *-lč-* > *l* fejlődés zajlott le, a másik esetben az *-l-* spirantizálódás útján eltűnt, és a *-č-*ből a szabályos csuvas fejlődés során *-š* lett. Valójában tehát egy korábbi közt. *š* ~ csuv. *lč* megfeleléssel állunk szemben. Erre mutatnak az olyan ősi bolgár-török eredetű jövevényszavak a mongolban mint mong. *elġigen* 'szamár' ~ tör. *eşgek*, mong. *qalġi-* 'ledörzsöl, lekopaszt' ~ tör. *qaş(i)-*, mong. *tarbalġi* 'egy sólyomfajta' ~ tör. *taş başı* 'kopaszfejű', a bolgár-török eredetű orosz *алыкуи* 'dobókocka' ~ tör. *aşuq*. Bár a magyar régiségekben gyakran jelentkeznek egy „anorganikus *l*” (vö. pl. R. *ács*, *ács* ~ PT *ayačġi*, *bölcs* ~ PT *bügüci* stb.), egyáltalában nem biztos, hogy a magyar *bölcső* (~ PT *beşik*), *gyümölcs* (~ PT *yemiş*), R. *bulsassa*, *bocsát*, *búcsú* stb. (~ PT *boşat-*, *boşan-*) alakok *-l-*je is ilyen eredetű. Ezekben az esetekben ugyanis a köztörökben nem *č* hanem *š* van, ezért ez a kategória az előbbitől elválasztandó és azokhoz az adatokhoz köthető, ahol a köztörök *š*-sel szemben *-lč-*t, illetve mai csuvas fejleményét az *-š-*t találjuk.

A köztörök *tüş*-sel szemben a PP *tuş* szóvégi mássalhangzója tehát ugyanúgy magyarázandó, mint a *kis* szóvégi mássalhangzója, mindkettő közvetlenül egy *-lč-*ből fejlődött.

5. Affrikáták

PT *č-* > KB *č-* ~ *ś-* (> csuv. *ś-*) → PP *ć-*, *ś-* (3)

PT *-č-* > KB *-č-* (> csuv. *-ź-*) → PP *-ć* (8)

PT *-č* > KB *-č* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (19)

PT *-lč* > KB *-ś* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (9)

⁵ PRITSAK (UAJb 35: 337—349) szerint egy eredeti *-ti* individuum-jel társult az eredeti *-l* szóvéghöz, ez a hangkapcsolat egy *-lč-* fokon keresztül a törökben *-š* lett, míg a csuvasban *-ś*. Azok a csuvas esetek, amelyekben *-l* van, *-ti* szuffixum nélküli alakok. PRITSAK elméletének leg súlyosabb nehézsége, hogy a csuv. *-l* ~ közt. *-š* megfelelés nemcsak szóvégen fordul elő, hanem szóbelsejében is (vö. pl. PT *eşik* 'szamár' ~ mong. *elġigen*, PT *köşek* 'kölyök' ~ m. *kölyök*, mong. *gölüge*), továbbá a kérdéses *-ti* szuffixum semmilyen más hangtani helyzetben sem mutatható ki. Meggondolkoztató az is, hogy a köztörökben van *-lč-* szóvég (vö. pl. *elči* 'követ'), ebből pedig nem lett *-š*. Nem indokolt az, hogy a csuvas szavakban miért 'tűnt el' egyes szavak végén a *-ti*, míg mások esetében megmaradt? Végül PRITSAK elmélete nem magyarázza meg a csuvas-mongol *-l-* megfeleléseket. TEKIN (AOH 22: 79) PT *-l-*ből indul ki és a csuvas *ś* megfeleléseket egy *-lč-*ből magyarázza. Szerinte az ilyen esetekben található köztörök *-š* is egy *-lč-*ből alakult ki. Ennek a nézetnek az a fő nehézsége, hogy a köztörökben az *-lč-* közösleges hangkapcsolat (vö. *elči* 'követ', *alčei* 'megtévesztő, ravasz', *balčiq* 'iszap', *yalčiq* 'hold' stb.) és ebből csak a csuvasban lesz *ś*. Legújában DOERFER (OLZ 66 (1971): 337—339) azt a nézetét fejtette ki, hogy a köztörök *-š* ~ csuvas *-ś* megfelelések esetében a csuvasban egy eredeti *-l* tőből kell kiindulni, melyhez egy *-si* birtokos személyrag járult (PT *bāš* 'fej' > csuv. **bāl+si*), ebbe „anorganikusan” betolódott egy *-t-* (**baltsi*), majd ez egy **balčei* alakon keresztül *pušē* formává fejlődött, amelyből azután a birtokos ragnak érzett *-č-*t elvonták. A *-si* birtokos személyrag egyes esetekben *-šē* formában valóban megőrződött. A birtokos személyrag erős tapadását a tőhöz olyan szókatagóriáknál mint testrésznevek, rokonságnevek valóban ismerjük, s ez több nyelvben arra vezetett, hogy a birtokos személyragos tőhöz másodszer is személyrag járult. A jelenség azonban a csuvasban, mint erre rámutatunk, szóbelsejében is előfordul (PT *yašim* ~ csuv. *šišēm*), megfigyelhető igetöveknél (PT *ašla-* ~ csuv. *ušla-*), igei eredetű névszóknál (PT *yemiş* ~ csuv. *šimēs*), ezért DOERFER elmélete sem fogadható el.

PT $-š > lč > KB š (> csuv. -š) \rightarrow PP -š (18)$
 PT $y \sim \check{y} > KB š- (> csuv. š-) \rightarrow PP š- (14, 15, 16)$
 perzsa $-j- > KB \check{y} \sim \acute{z} (> csuv. -ž-) \rightarrow PP -ž- (13).$

Mint látható, a KB-ben és az azt tükröző PP-ben a PT affrikátáknak kettős képviselőjük van: affrikáta és spiráns. Különösen feltűnő a zöngés szókezdő affrikáta spiráns megfelelése. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert a volgai bolgár feliratokban egyértelműen csak affrikáta megfelelést találunk: *jal 'év' (~ PT *yāš*), *jerim 'húsz' (PT *yigirmi*), *jiyēti 'hét' (PT *yēti*), *jiūr 'száz' (PT *yūz*), *köčrūwi 'elvándorolt' (PT *köč-duq-i*), *wečim 'harmadik' (PT *üč 'három')* stb.* Ebből РОРРЕ (Чуваши и их соседы 26–28) és újabban RAUN (JAOS 28 (1955): 44) azt a következtetést vonta le, hogy a PP bolgár-török jövevényszavai a feliratok kora utáni időből, tehát a XIV. század utánról származnak. Ez a nézet azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy itt több KB nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések (*gyom, gyümölcs, dísznő; csepü, csalán* stb.) mellett spiráns megfeleléseket is (*szél, szűcs; sarló, sátor, sajt, kos, késő, kőrís* stb.). DOERFER, aki a csuvas *š-* megfelelést késeinek tartja, a magyar *sz-* megfeleléseket téveseknek véli, anélkül, hogy figyelembe venné a PP párhuzamokat (OLZ 66 (1971): 332). A PT affrikáta $\sim$ magyar spiráns megfelelése magyarázataira több elmélet is ismeretes,⁶ annyi azonban bizonyos, hogy ezek régebbiek a feliratoknál, s ugyanazt a kettősséget tükrözik mint a PP. Itt most még csak annyit jegyezni meg, hogy egyes KB nyelvjárások között — más jelenségek mellett — éppen bizonyos hangváltozások ütemében, kronológiájában volt az eltérés.*****

Magánhangzók az első szótagban

PT $a > KB \acute{a} (> csuvV o, csuvA u) \rightarrow PP a (1, 3, 6), \acute{o} (19)$
 PT $o > KB u (csuvV \acute{o}, csuvA \acute{a}) \rightarrow PP u (11, 13)$
 PT $u > KB \acute{u} (> csuvV o, csuvA \acute{a}) \rightarrow PP u (12)$
 PT $\acute{i} > KB \check{i} (> csuv. \check{e}) \rightarrow PP i (4: PP i > \epsilon, 9)$
 PT $\acute{a} > KB \acute{a} (> csuv. a) \rightarrow PP a (2), \epsilon (8)$
 PT $e > KB \acute{e}, i (> csuv. i) \rightarrow PP i, \acute{i}, e (14, 15)$
 PT $\acute{u} > KB \acute{u} (> csuvV \acute{o}, csuvA \acute{e}) \rightarrow PP u (16, 18), \acute{o} (16), \acute{o} (10).$

Az orosz eredetű KB **gümbä* (egyébként KB $\acute{u} < PT \acute{o}$) első szótagbeli $\acute{u}$ -je PP $\acute{o}$ lett. A PT u a második szótagbeli $\acute{i}$ hatására $\acute{i}$ lett a *tülim* szóban, ennek PP megfelelője is $\acute{i}$.

Bár az adatok kis száma nem enged meg messzemenő következtetéseket, bizonyos tendenciákat jól megfigyelhetünk az egész rendszerben. Ezek közül a legfontosabb az egész csuvas hangrendszer zártabbá válása (vö. DOERFER: UAJb. 40: 244, E. ITKONEN: FUF 38: 272; RÓNA-TAS, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat, 900–901). A nyíltabb labiálisok zártabbá váltak. Az $o > \acute{o} > u$ illetve $\acute{o} > \acute{o} > \acute{u}$ fejlődés a PP átvételek idején a harmadik fázisnál tartott. Ugyanakkor a zárt labiálisok redukálódtak $u > \acute{u}$, $\acute{u} > \acute{u}$. Ez a redukció azonban természetesen nyíltabbá válással is együtt járt, s ezért a nyílt és a zárt labiálisok a fejlődés további folyamán egybeestek,

⁶ Legújában BÁRCZI, *Studia Turcica*, 39–46, 1. ott további irodalmat.

s a mai virjal-csuvas nyelvjárásban *ö* illetve *ő* fokon vannak meg. Mindkét hang azután az anatriban és az erre alapuló irodalmi nyelvben delabializálódott, ami valószínűleg szintén a redukció következménye, ugyanis redukált magánhangzók képzésénél az ajakműködés is renyhébb. A PT *a* > KB *â* fejlődése is a zártabbá válás része volt. Az így kialakult labiális *â* zártabb volt, mint a korábbi, illabiális előzménye. Ennek a hangnak zürj. *a* ~ votj. *u* megfelelése az 1, 3. sz. etimológiában E. ITKONEN (FUF 38: 267) szerint úgy magyarázandó, hogy a KB labiális *â*-t helyettesítő PP *o* vagy *o* a második szótagbeli (a PP-ben főhangsúlyos) *a* hatására a zürjében *a* lett, a votjában pedig az *o*, vagy *o*-ból szabályosan *u* lett. Ennek ellene szól a *çân* szó, amelyben E. ITKONEN hosszú *â*-t tesz fel. Mint ezt fentebb láttuk, ebben a szóban KB fokon mindenképpen rövid *â*-t kell feltennünk, akár eredeti rövid *a* folytatásaképpen, akár eredeti hosszú *â* rövidülésének eredményeként. Ezért valószínűbb, hogy a PP-ben a KB *â*-t — mivel ilyen hang az érintkezések idejében a PP fonémarendszerében nem volt, *a*-val helyettesítették. A PP *a* > votj. *u* hangmegfelelés nem vezethető vissza egyetlen okra. A PP *a* a zürjében megmaradt, a votjában viszont az *udis* és a *šurlo* szóban a második szótagbeli (főhangsúlyos) magánhangzó hatására **a* (> **â*) > **o* > *u* zártabbá válás történt. A votj. *kun*-ban az **a* (> **â*) > *o* > *u* változás a szókezdő *k* hatásával magyarázható (V. I. LYTKIN, IsztVok. 170 kk.). LYTKIN (i. h.) a csuvas szavakon kívül 24 permi szóban mutatta ki a zürjén *a* ~ votj. *u* megfelelést, ezek között több olyan van, amelyik iráni eredetű, és amelyekben szintén *a* volt.

A PT *ï* a zártabbá válási folyamatban nagyrészt palatalizálódott és redukálódott (> *ï*), az esetek egy más részében a veláris hangrendűség megmaradt (> *ï*), s a mai csuvas nyelvjárásokban mint *ë*, illetve *ä* van jelen. A mai csuvas helyesírásban és a modernebb átírásokban *ë* és *ä*, a PAASONEN-féle átírásban *ə*, *ê* szimbólumokkal jelölt hangok fonetikailag centrális, redukált, középső nyelvállású hangoknak felelnek meg.

A PT *é* ugyancsak zártabbá válással *i* lett, valószínűleg *ε* fokon keresztül (vö. E. ITKONEN: i. m. 261). A votj. *šel'* a *šil'* mellett arra mutat, hogy az előbbi még a KB *ε* > *i* előtt került át a PP-be (l. UOTILA: JSFOu. 52/5: 2; E. ITKONEN: FUF 38: 261). A PT *ä* a KB-PP érintkezés korában még nem lehetett *a*, mert akkor ez a fejlődés egybeesett volna az eredeti *a* hangéval. A PP *a* hanghelyettesítéssel magyarázható. A KB *ä* ~ PP *a* hanghelyettesítéséről l. E. ITKONEN: UAJb. 41: 245, FUF 38: 270. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a PT *ä*:*e* oppozíció meglétében nincs okunk kételkedni, de a csuvas számos esetben eltér attól a képtől, melyet a többi török nyelvek és nyelvemlékeik alapján rekonstruálni tudunk.⁷ Éz az eltérés egyes bolgár-török nyelvjárásokra különösen jellemző lehetett. Így magyarázható az, hogy a *bän* szónak a mai csuvasban egy olyan alak felel meg, amelynek magánhangzója zárt *e*-re megy vissza.

⁷ POPPE (Islamica I, 410—414) nyomán általában elfogadják, hogy a PT nyílt *ä* a csuvasban *a*, a PT zárt *ä* pedig *i* lett. Ez az adatok jelentős részében valóban így történt, eltérő adatok azonban óvatosságra intenek: PT *ëšik* (az. *ëšik*, tkm. *ëšik*) ~ csuv. *aläk* 'ajtó' (< **äšik*), PT *ëš-* (az. *ëš-*, tkm. *ëš-*) ~ csuv. *al-* 'felásni, felforgatni' (< **äš-*), PT *këč-* (az. *këč-*, tkm. *geč-*) ~ csuv. *kaš-* 'átmenni' (< **käč-*), illetve PT *äz-* (az. *äz-*, tkm. *ez-*) ~ csuv. *ir-* 'szétnyomni, puhítani' (< **ëz-*), PT *äriš-* (az. *äri-*, tkm. *ereš-*) ~ csuv. *irël-* 'olvad' (< **ëriš-*). A PT *ä* és *é* kettős csuvas megfelelése mögötti nyelvjárási okokat kell keresnünk.

A volgai bolgár feliratok vokalizmusa az arab írás korlátai miatt csak igen nehezen értékelhető. Annyi bizonyos, hogy az *ä*, *e* hangok minden esetben a magas hangrendű szavakban használt *keph*-fel vannak írva: *säkir* 'nyolc'. Az *e* még nem lett *i*, pl. *eki* 'kettő'. A PT *a* minden esetben *aleph*-fal, illetve *fathával* van leírva: *alti* 'hat', *ayxi* 'hava', *batuwi* 'eltávozni, meghalni', ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez az *a* hang nem lehetett labiális *ä*, de biztosan azt jelenti, hogy nem volt *o* vagy *u*.

A KB *ü* PP képvisellete meglehetősen heterogén: *u*, *o*, *ö*. Ez azzal magyarázható, hogy *ü* a PP-ben nem volt, ezért azt a hozzá legközelebb álló hangokkal helyettesítették.

A volgai bolgár nyelvvel szoros kapcsolatba került kipszak-török nyelvek, a mai tatár és baskír, a volgai bolgár hatása alatt megváltoztatták vokalizmusukat.

PT	tat., bask.	PT	tat., bask.
<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>i</i>	<i>ï</i>
<i>e, ä</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>ë</i>
<i>o</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>ö</i>
<i>ö</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ö</i>

A redukált labiálisok itt zártabbak, mint a török nyelvek nyílt labiálisai. Mint látható, a volgai kipszak nyelvekben az *e* és *ä* egybeesése már lezajlott a KB hatás kezdetekor (később kialakult egy másodlagos *ä*, főleg eredeti *a*-ból, *y*- után és jövevényszavakban). Egyéb vonásait tekintve azonban ez a rendszer hűen tükrözi a KB vokalizmust, melyhez képest a mai csuvas tovább fejlődött.

A volgai kipszak vokalizmus kialakulásának ideje vitatott (vö. DOERFER: OLZ 66: 329–330), mindenestre a volgai kipszak nyelvek mongol jövevényszavai azt mutatják, hogy ez a jelenség a XIII–XIV. század után zajlott le, pl. mong. *bosaya* 'küszöb' → tat. *busugu*, mong. *bödüne* 'fürj' → tat. *büdänä*, bask. *büänä*, mong. *delbege* 'kantár' → tat. bask. *dilbegä* stb.

Anyagunkban nincs példa a PT *a* > csuv. *i* fejlődés PP képviselétére, mellyel nemrég E. ITKONEN részletesen foglalkozott (FUF XXXVIII 257–273). RAMSTEDT (JSFOu. 38/1: 7) szerint *a* > *e* > *e* > *i* fejlődést, DOERFER szerint (UAJb. 40: 244) *a* > *e* > *i*, E. ITKONEN (i. h.) szerint is *a* > *e* > *i* fejlődést kell feltennünk a zürjén és votják megfelelések alapján. A kérdés eldöntéséhez figyelembe kell venni, hogy bár a PT *a*-val szemben a jakutban gyakran, egyes más török nyelvekben szórványosan találunk *i* megfeleléseket, s ugyancsak *i* megfelelést mutatnak a mongol és a magyar egyes bolgár-török jövevényszavai, ezek az *i*-s megfelelések csak a legritkább esetben egyeznek. Ilyen kivétel pl. a PT *yaz*- 'írni', csuv. *šir*, mong. *širu*-, m. *ir* megfelelés. Másrészt a csuvas nyelv arab-perzsa jövevényszavaiban ez a jelenség igen gyakori: ar. *mashara* → csuv. *miskara* 'nevetség', ar. *harj* → csuv. *širas* 'adó' (→ votj. J *körš*, S *kerš*), ar. *hazna* → csuv. *šisna* 'kincstár', sőt megfigyelhető ez a fejlődés egészen fiatal jövevényszavakban is, mint a tör. *balčiq* → csuv. *pilčäk* 'sár'. Egyes csuvas nyelvjárásokban is megfigyelhető egy *a* > *u* ~ *i* váltakozás: csuvV, A *pir*- 'menni' ~ Morgaus (Róna-Tas gyűjtése) *pur*-, csuvV, A *pil* 'méz' ~ Rika (Róna-Tas gyűjtése) *pul* stb. Mindez ismét világosan arra mutat, hogy nyelvjárási jelenséggel van dolgunk, mely valószínűleg az *a* labializálódásával kapcsolatos és a kialakult általánosabb

labiális *â* változattal szemben egy illabiális *a* sporadikus és nyelvjárási szintű megőrződésének maradványa. Az arab illabiális *a* ebbe a fejlődésbe kapcsolódott be, majd ez az illabiális *a* a csuvasban a zártabbá válási folyamat során *î*-vé vált. Ez bizonyosan *ê* esetleg később *ÿ* fokon keresztül zajlott le. Nem teljesen lehetetlen, hogy a magyar *gyertya* -*e*-je is inkább így magyarázandó, mint a ragozott alakokban előforduló második szótagbeli *a* elhasonlító hatásával (TESZ.) vö. *alma*, *almát*.

A csuvas magánhangzórendszer zártabbá válásának kezdetét nehéz volna meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a mongol nyelv ősi bolgár-török jövevényszavainak egy részében ez a jelenség már megvan: PT *bodu-* ~ mong. *budu-* 'festeni', PT *koč* ~ mong. *quča* 'kos', PT *höküz* ~ mong. *hükör* 'ökör', PT *törŋke* ~ mong. *tüŋgke* 'zsombék' stb. Az ilyen típusú megfelelések magyarázata érdekében nincs okunk a PT-ben egy hármas labiális zártági oppozíciót felvennünk (*o o u*), mint ezt DOERFER teszi (TMEN 1: 99), hanem ebben a jelenségben a bolgár-török zártabbá válás legkorábbi jeleit kell látnunk. Igen valószínű, hogy a magyar – bolgár-török együttélés idejére ez a folyamat még előbbre haladt, s ennek alapján a bolgár-török jövevényszavaink vokalizmusával kapcsolatos eddigi nézeteinket felül kell vizsgálnunk.

A zártabbá válási folyamat értékelése szempontjából fontos volna a szláv *go ba* KB átvételének közelebbi vizsgálata. Ez a szó ugyanis biztosan a X. századi szláv denazalizáció előtt került a KB-ba. A permi alapján feltehető *ö* esetleg *ü* és a tatár alapján feltehető *ü* mindenesetre mutatja a zártabbá válási folyamatot. Azt azonban nehéz lenne megmondani, hogy a szláv *o* -t az átvevő nyelv *ö*-nek vagy *ȫ*-nek vette át. Az utóbbi valószínűbbnek látszik.

A KB – PP érintkezés korára KB-magánhangzó-rendszer mindenesetre már egy teljes fokkal való és rendszerszerű zártabbá válást mutat.

A KB hosszú magánhangzói kérdésére anyagunk nem ad közvetlen felvilágosítást.

Magánhangzók a nem első szótagban

A PT magánhangzók a KB-ben lényeges eltérést mutatnak aszerint, hogy első vagy nem első szótagban voltak. Ebben biztosan szerepet játszottak a hangsúlyviszonyok. A mai csuvas hangsúlyviszonyok fő jellegzetessége, hogy redukált magánhangzón csak akkor lehet szóhangsúly, ha a szóban kizárólag redukált magánhangzó van. Ha egy szó csak teljes képzésű magánhangzóból áll, akkor a hangsúly az utolsó szótagon van. Ha ez redukált, akkor az előtte álló teljes magánhangzó hordozza a hangsúlyt. Ez a rendszer nyilvánvalóan másodlagos, és kapcsolatban áll a redukált magánhangzók kialakulásával. A mai csuvas hangsúlyviszonyok kialakulásának története teljesen ismeretlen.

A mai csuvasban nem első szótagban a nyílt magánhangzók megőrizték eredeti minőségüket, a zártak redukáltak lettek.

A nem első szótagbeli KB *a*-nak PP *a* > zürj. *a*, votj. *o* (< *a) a szabályos folytatója: 3, 13. Az utóbbi szóban jelentkező zürjén hanghiányról, ill. *e/e* magánhangzóról l. 286. l. A szóbelseji KB *i* hangnak PP *i* felel meg a zürj. *ijim* (17) szóban. Egy példában (11) zürj. *Ø* ~ votj. *i* van a KB *i* helyén abszolút szóvégi helyzetben. KB *ä-t a PP-ben általában *a*-val helyettesítették (zürij. *a*, votj. *o* < *a): 7, 10. Egy esetben (5) zürj. *Ø* ~ votj. *i/i* < PP *i* van a szóvégi KB *ä hang helyén. KB *ε vagy *ä > PP *ε tehető fel a 4 sz. etimológia második szótagjában. A 8. sz. szóban PP *Ø* felel meg a KB *i* hang-

nak (erről a szóról l. még alább). A KB $\ddot{u}$, $*e > PP \dot{i}/i > \text{zürj. } i$, votj. $\dot{i}$ megfelelésre szintén egy példa van (16). A zürjénben nem a *šuri*, hanem a szóvégi magánhangzó lekopását tükröző $*šur$ volna a szabályos alak (erről l. még alább). — A harmadik személyű birtokos személyrag i -je a PP-ben i -vel van képviselve (12).

A permi nyelvek hangtörténete, elsősorban bizonyos hangváltozások relatív kronológiája szempontjából rendkívül tanulságos a KB abszolút szóvégi magánhangzók viselkedése a permi nyelvekben. LAKÓVAL ellentétben (FgrÉrt. 2: 55–6) a zürj. *keč* ~ votj. *keč* 'Ziege' szónak, mivel nem KB $*k\ddot{a}\ddot{c}\ddot{a}$ — mint korábban vélték (WICHMANN: i. h. 73; LAKÓ: i. h.) — hanem $*k\ddot{a}\ddot{c}i$ alakra megy vissza, nincs kormeghatározó jelentősége a PP $\ddot{a}$ őpermi kori lekopása szempontjából. Perdöntő lehet viszont ez a szó a PP $*i$ (és esetleg $*\dot{i}$) $>$ zürj. — votj. $\emptyset$ felső határa idejének (az őpermi kor vége: IX. század?) meghatározása szempontjából (a PP $*\dot{i}/*i$ lekopásáról mindkét nyelvben l. LAKÓ: FgrÉrt. 2: 52). A zürj. *gob* ~ votj. *gubj* 'Pilz' $<$ KB *gũmbä* (5) alapján talán feltehető, hogy a szóvégi PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás a KB – PP érintkezés idején zárult le, bár az sem lehetetlen, sőt tán valószínűbb, hogy a KB $\ddot{a}$ -t a PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás után $\dot{i}$ hanggal helyettesítették. A PP $\dot{i}/i$ / $\leftarrow$ KB $*\dot{i}$, $*\ddot{a}$ két szó (5, 11) tanúsága szerint a votjában megmaradt, a zürjénben ellenben lekopott (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 35, 129; LAKÓ: i. m. 13, 20). Ezekben a szavakban a lekopás a KB – PP érintkezések lezárulása (X. sz.) után, a zürjén nyelv külön életében történt meg. Egyetlenegy szóban a zürjénben is szóvégi magánhangzó van: *šuri* (16). Ez a szó feltehetőleg a PP $\dot{i}/i$ lekopása után — esetleg P közvetítéssel — került át a zürjénbe (vö. LAKÓ: i. m. 63). Erre látszik utalni az a körülmény is, hogy a KB $*\ddot{u}$ -nek kettős hangképviselet (zürj. *u*, votj. $e < *e < *o$) felel meg a permi nyelvekben. LAKÓ (i. m. 56) megállapítása szerint az őpermi a megmaradt mind a zürjénben (a), mind a votjában (a , $o < *a$). Ez a megállapítás ma már persze csak bizonyos megszorításokkal fogadható el: az őpermi a csak permi kori szavakban maradt meg, finnugor, ill. finn – permi kori szavakban való megőrződése csak néhány nagyon kétes etimológia alapján tehető fel (vö. KORENCHY: NyK 73: 157–8). A KB $*a/*\ddot{a} > PP a (> \text{zürj. } a, \text{ votj. } o < a)$ mindkét permi nyelvben megőrződött (3, 7, 10, 13). Igaz, három példában (3, 7, 10) az $a (> o)$ mássalhangzó-kapcsolat után áll, tehát olyan fonetikai helyzetben, amelyben az a lekopása egyébként sem lett volna lehetséges.

Az érintkezések történeti háttere

A fentiek alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy a PP KB jövevényszavai több KB nyelvjárást tükröznek. Az a hangállapot, amelyet a jövevényszavak alapján rekonstruálhatunk, bizonyos vonásaiban egy fokkal előrehaladottabb állapotot tükröz, mint a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai, de ahhoz még közel áll. A PP-ben tükröződő KB nyelv kronológiai kérdéseinek tisztázásához nem kerülhetjük el annak a kérdésnek a felvetését, hogy mikor jutott érintkezésbe a KB a PP-vel.

A bolgár-törököknek a Volga középső folyásához való érkezése a mai napig vitatott probléma. A hosszú ideje uralkodó nézet KUNIK véleményére megy vissza (Izvestia al Bekri, 1878, 155–156), amely WICHMANN tekintélye révén terjedt el (MSFOu. 21: 142). KUNIK arra hivatkozik, hogy Jordanes (551 k.) felsorolja az Ermanarich gót király által a IV. században keleten

leigázott népeket, ezek között felsorolja a Merens, Mordens és Imniscaris népeket (a szöveget idézi PAASONEN: NyK XLII, 66), de nem említi meg a bolgárokat. Ebből KUNIK arra a következtetésre jut, hogy a VI. század közepén a bolgárok még nem voltak a Volga vidékén, csak ezután költöztek ide. PAASONEN (i. h.) ezt az érvelést jogosan nem tartotta kielégítőnek. A történeti források tanúsága szerint (vö. CZEGLÉDY, Nomád népek vándorlása, 108 l.) a kubáni onogur-bolgár birodalomnak a kazárok 650 táján vetettek véget. Ezután kezdődött meg az onogur-bolgárok szétválása. Egyik csoportjuk felfelé haladva a Volga mentén, bár kazár fennhatóság alatt, kikerült a kazárok közvetlen nyomása alól. Másik csoportjuk a Kaukázusban maradt. Harmadik részük Bizánc szomszédságába vándorolt, s megalapította a dunai bolgár birodalmat, hová 680 táján érkeztek meg

Ezt látszanak alátámasztani a régészeti kutatások is. Ezeket legutóbb GENNING és HALIKOV (Rannye bolgary na Volge, 1964), valamint KAHOVSZKIJ (Proischozdenie čuvašskogo naroda, 1965) foglalták össze. A középső Volga-vidék régészeti emlékei közül biztosan a bolgárokhoz köthető az a régészeti kultúra, amely a VIII. század második felében jelenik meg a helyi, autochton kultúrák között. Ez a régészeti kultúra egyfelől egy nomád típusú gazdaságot mutat, másfelől emlékei szoros kapcsolatban állnak a kazár-bolgár terület régészeti emlékeivel a Fekete-tenger északi partján és a Kubán vidékén. Datálásuk elsősorban pénzleletekkel történt. Legrégébbi datálható érem ebben a lelet-együttesben 619-ből való, ez azonban természetesen nem a temetés, hanem a pénz verésének évszáma. Az érmék többsége a VIII. század második és a IX. század első feléből való, s ezt alátámasztják egyéb régészeti érvek is. A VII. század második felében északra húzódó bolgár törzsek tehát a VIII. század közepére érik el a Volga középső folyását, a Kazán és Kujbisev közötti területet, a volgai bolgár birodalom kialakulása pedig az ezt követő időre, a VIII. sz. végére, IX. század elejére tehető. Ibn Fadlán (922) idején ez a birodalom már a fénykorát éli.

A PP-KB érintkezés alsó határa tehát a VIII. század második fele, de igen valószínű, hogy az intenzív érintkezés a IX. század elejétől számítható. Ez teljesen egyezik WICHMANN (MSFOu. 21: 29, 145–147) véleményével, aki a permi nyelvek csuvasos típusú jövevényszavaink legrégebbi rétegét a VIII–IX. századra teszi. Ezen a nézetten van LYTKIN (VFUJa. 1967: 131–142)⁸ és RÉDEI is (SLW 64, ALH 19: 321–334).

⁸ A középső Volga-vidék etnikai történetét kutatók általános véleménye szerint (SZMIRNOV, VOROBEJEV, DMITRIJEV, KAHOVSZKIJ, DENISZOV stb.) a VII–VIII. századi bolgár bevándorlás előtti időben nincs okunk jelentős török etnikumot keresni ezen a területen. HALIKOV a kézirat lezárása után megjelent cikkében (Szov. Etn. 1972:1, 100–109), melyre Bálint Csanád volt szíves felhívni figyelmünket, azt a nézetét fejti ki, hogy a területre a III–IV. és az V–VI. századokban is bevándoroltak török etnikumok. HALIKOV régészeti érveinek megítélésében nem érezzük magunkat illetékesnek, úgy látjuk azonban, hogy az a tény, hogy a kérdéses terület régészeti kultúráiban bizonyos változások lezajlottak, s ezeknek feltehető párhuzamaik vannak a délszibériai, majd a déloroszországi hun leletekkel, önmagában még nem bizonyítanak török lakosság bevándorlását. Ezek a kapcsolatok lehetnek interetnikusak is, nem beszélve arról, hogy a hunok HALIKOV által biztosnak vett török volta semmivel nem bizonyítható. HALIKOV hivatkozik LYTKIN-re is, aki HALIKOV szerint azt írja, hogy a permi nyelvek csuvas típusú jövevényszavai a IV–V. századból származnak. LYTKIN a HALIKOV által idézett helyen (Jazyki narodov SSSR. 3, Finno-ugorskije i samodijskie jazyki, 258), mint más műveiben is világosan a VII. század utánra teszi a volgai bolgárok nyelvi befolyásának

A PP KB jövevényszavainak hangtörténeti tanulságai ezzel teljesen egybehangzóak. Ugyanakkor a PP KB jövevényszavai egy olyan fázisát tükrözik a KB fejlődésének, melyre más forrásunk nincs. A volgai kipcsak nyelvek és a cseremiszi csuvas típusú jövevényszavai két későbbi fejlődési fokot tükröznek. Ugyancsak a későbbi fejlődési fokot őrizték meg a votják nyelv és a permjaki kései csuvas jövevényszavai.

RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS

Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian

The authors investigate the Middle Bulgarian (MB, in our paper: KB) loanwords in Proto-Permian (PP), the common ancestor of Zyryan and Votyak. They consider as sure borrowings from KB into PP only those words which are present (also) in North Zyryan. Those words which are only present in Permyak-Zyryan and/or Votyak can be later borrowings not pertaining to the PP period. The 19 KB loanwords in PP give important help in reconstructing the history of the Permian and Chuvash languages. The KB loanwords of PP show a somewhat more developed vowel and consonant system than the Old Bulgarian loanwords of Hungarian and point at the same time to at least two different KB dialects, a *č*-, *ʃ*- and an *š*-, *ž*- dialect. Linguistic, historical and archeological evidences are in favour of the suggestions made already by WICHMANN concerning the chronology of the loanwords. The KB loanwords of PP can be not much earlier than the second half of the 8th or the beginning of the 9th centuries and not much later than the end of the 10th century.

KÁROLY RÉDEI—ANDRÁS RÓNA-TAS

---

kezdetét és a PP szétválását zürjén és votják ágra a volgai bolgár birodalom hatásának tartja, ami a IX—X. században zajlott le. HALIKOVNAK az a kísérlete, hogy a csuvasokat elválassza a volgai bolgároktól és bevándorlásukat a IV—V. századra tegye nem fogadható el nyelvészeti szempontból.